

FELSEFE DÜNYASI

2009/2 Sayı: 50 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof.Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof.Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Doç. Dr. Erdal CENGİZ
Doç. Dr. İsmail KÖZ
Araş. Gör. Ahmet EYİMAYA

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

P.K 21 Yenışehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: 15 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No:11 Y.Mahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

DOĞUŞTAN DÜŞÜNCELER ÜZERİNE RENÉ DESCARTES, JOHN LOCKE VE GOTTFRIED WILHELM LEİBNİZ

Hülya YALDIR*

1. Giriş

Akılcılık, değişmez ve tartışmasız bir biçimde deneyciliğin karşısında yer alan bir akımdır. Yunanca '*empeiria*' (deneyim) sözcüğünden türeyen deneycilik (*empiricism*), esas itibarıyla insan bilgisinin doğası ve kaynağıyla ilgili olarak bütün bilgilerin deneyimden türediğini iddia eder. Ampirizmin birçok varyasyonu ve farklı formülasyonları olmakla birlikte, temelde akılcılığa karşıt bir görüş olarak bilginin mümkün kaynağının deneyim olduğunu, duyuşal deneyimden bağımsız bir bilginin mümkün olamayacağını savunan bir akıma karşıt gelir. Akılcılar ise bunun aksine, bilginin kazanılmasında duyuşlardan ziyade aklın oynadığı rol üzerinde önemle dururlar. Bazı rasyonalistler, bilginin elde edilmesinde şüpheli ve güvenilmez bir kaynak olarak gördükleri duyuşların kullanılmasına hiçbir şekilde itibar etmezlerken, bazıları da insan bilgisinin gelişme sürecinde duyuşal deneyimlerin özel durumlarda zorunlu olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat her şeye rağmen, rasyonalistlerin tümü bilginin kazanılmasında duyuşal deneylerin kendi başlarına hiçbir zaman yeterli olmayacağı tezini kabul ederek, aklın oynadığı rol üzerinde önemle durmuşlardır. Bu nedenle, tüm akılcılar çok özel bir yaklaşımla gerçeklikle ilgili olan bazı doğruların deneyimden bağımsız olarak bilindiğini iddia ederek a priori bilginin imkânı üzerinde durmuşlardır.

A priori bilgi, genellikle deney ya da deneyimden önce edinilen bir bilgi olarak tanımlanır. Diğer bir ifadeyle, eğer bir önermenin doğruluğu herhangi bir duyuşal gözlemden bağımsız olarak ortaya konuyorsa, söz konusu önerme a priori olarak biliniyor demektir. Deneyciler, a priori olarak bilinebilen önermelerin bilgi verici olmayan türden önermeler olduğuna dikkati çekerler. Örneğin, 'Bekâr, evli değildir' önermesi yalnızca tanımı gereği doğru olan, dünya hakkında bilgi vermeyen bir önermedir. Deneyciler, a

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: hyaldir@pau.edu.tr

priori bilginin totolojilerle sınırlı olduğunu ifade etmeye meyletseler de, akılcılar onların bu görüşüne hiç de sıcak bakmamışlardır. Çünkü onlara göre, deneyimden bağımsız olarak işleyen insan aklının ışığı ya da aklın sezgi gücüyle mantıksal, matematiksel ve metafiziksel gerçeklikle ilgili son derece içerikli ve sağlam doğrulara ulaşmak mümkündür.

Akılcılık geleneğini oluşturan unsurların başında *doğuşancılık*, *a prioricilik* ve *zorunlulukçuluk* gelmektedir. Her ne kadar doğuşancılık kavramıyla ne ifade edildiği tartışmalı bir konu olsa da, genel olarak bu kavramın içerdiği anlam zihnin, doğuştan itibaren bazı temel kavramlar ya da mutlak doğruların bilgisiyle donatılmış olduğu fikridir. Akılcılığı oluşturan diğer bir unsur da a prioriciliktir, yani duyulardan bağımsız olarak bilgiye ulaşma imkânının varolduğuna inanmak. Diğer unsur ise zorunlulukçuluk ki buna göre, felsefe entelektüel bir disiplin olarak hakikate ilişkin zorunlu doğruları keşfedebilme yolunda önemli bir araçtır. Epistemolojik bir tavır olarak akılcılık, zihnin hakikatle ilgili olan bazı doğruları deneyim ve gözlemden bağımsız olarak bildiği kanaatindedir. Deneysel yöntemler kullanılmadan bilinen bu doğrular, zihindeki doğuştan düşüncelere karşılık gelir. İnsan, sahip olduğu doğuştan düşünceleri temel alarak akılyürütme işlemiyle varolan varlıkların yapısı hakkında kesin ve reddedilemez bilgilere ulaşabilir. Söz konusu doğuştan düşünceler aslında akılcı filozofların duyulardan bağımsız olarak inşa ettiklerini söyledikleri metafiziksel sistemlerinin temelini oluşturur.

2. Descartes ve Doğuştan Düşünceler Kuramı

Descartes öncesi doğuşancılık teorisi, Platon'un düşüncesinde çok önemli bir yer teşkil eder (*Republic* 518).¹ Platon'un bilgiye yaklaşımı oldukça ilginçtir. Felsefi bilgi ya da nihai gerçeklik hakkındaki bilgilerimiz bizi kuşatan dünyanın gözleminden gelmez. Öyleyse, bunun kaynağı nedir? Zihin pasif bir alıcı olarak bu bilgiyi bir başkasından da öğrenemez. Daha önce zihinde varolmayan bilgiyi oraya yerleştirebileceklerini umanların görüşleri ve bu amaçla uygulanan tüm eğitim programlarının tamamı reddedilmelidir.

¹ H. P. D. Lee, *Plato's Republic* (Harmondsworth: Penguin, 1955). *Devlet*'in diğer bir çevirisi F. M. Cornford (Oxford University Pres, 1941).

Bilakis, Platon'a göre, nihai gerçekleri kavrama yetisi her insan zihninde doğuştan vardır. *Meno* diyalogunda ve başka yerlerde, söz konusu zihinsel yetiler doktrini 'hatırlama' (*recollection*) miti bağlamında açıklanır (*Meno*, 18).² Hatırlama (*anamnesis*) olarak adlandırılan bu akıl yürütmeye göre, bizim ruhlarımız henüz biz doğmadan önce başka bir âlemde varolmuştur. Dolayısıyla, bizim tüm öğrendiklerimiz ya da bildiklerimiz, aslında tümüyle bir anımsama, yani fiziksel olmayan dünyada yaşarken kazanmış olduğumuz bilgilerin gün ışığına çıkması ya da hatırlanmasıdır. Dolayısıyla bilgi, içinde yaşamış olduğumuz dünya ile ilişkimizden doğan bir şey değil, ancak önceden deneyimlemiş olduğumuz metafiziksel dünya ile temasımızdan dolayı kazanılmış olan bir şeydir. Ölümsüz olan ruhta doğru tasavvurlar soluklaşmış halde bulunurlar, fakat daha sonra uygun soru ve araştırmalarla gün ışığına çıkarılarak bilgi haline getirirler. Platon *Phaedo* diyalogunda, örneğin, gözlemediğimiz sıradan deneyimlerimizde mükemmel bir biçimde eşit olan iki şeye rastlamadığımız halde, zihnimizde kusursuz bir matematiksel eşitlik kavramına sahip olduğumuza işaret eder (*Phaedon 72/7*)³. Aynı şekilde, Sokrates, *Meno* diyalogunda hiç matematik bilmeyen bir köleye, ustaca sorular sormak suretiyle bir geometri probleminin çözümünün mümkün olduğunu gösterir. Çünkü köle gencin ruhu, önceden sonsuz geometrik gerçekliği doğrudan salt cisimsiz ve değişmeyen bir alanda (İdealar dünyasında) seyrederek yaşamını sürdürmüştür. Fakat daha sonra, ruhu yeryüzüne inip bir beden kafesine hapsolunca, duyuşal dünyanın baş döndürücü aldatıcı cazibesıyla bu bilgileri zamanla unutmuştur. Platon, özellikle insanî bilgiyle ilgili görüşünü ve bunların bir bütün olarak gerçeklikle ilişkisini *Devlet* adlı eserindeki 'Mağara Benzetmesi' olarak bilinen bölümde ele alır. Önceden sahip olduğumuz bilgileri hatırlamanın tek yolu gereğince entelektüel çaba sarf etmektir. İnsan, kendi doğasında önceden varolan tüm doğru sezgi ya da kavrayışlara sahip bir varlıktır. O aynı zamanda, bilginin temel ilke ve kavramlarına da zaten sahiptir. Eğitiminin yapması gereken tek şey, tıpkı bir ebe gibi, doğru soruları sormak suretiyle 'İçindeki bilgiyi dışarıya çekmektir' (*Meno 82bf*)⁴.

² A. Sesonske & N. Fleming, *Plato's Meno* (Belmont: Wadsworth, 1965).

³ H. Tredennick (çev), *Plato, The last Days of Socrates* (Harmondsworth: Penguin, rev. 1969. Bu cilt *Euthyphro, Apology, Crito ve Phaedo*'yu içerir.

⁴ Stephen Priest, *Theories of the Mind*, (Londra: Penguin Boks, 1991), ss. 9-10.

Görüldüğü gibi, Platon akılcılığı, insanın bilgi kazanma sürecinde duyuların rolünü katı ve dogmatik bir şekilde reddetme eğilimindedir.

Felsefe tarihinde doğuştancılık düşüncesini savunan diğer bir düşünür ise René Descartes'dır.⁵ Ona göre, duyuların yanıltıcı tanıklığından kurtulmak ancak Tanrı'nın insan zihnine yerleştirmiş olduğu doğal ışıkla mümkündür. Diğer bir ifadeyle, salt felsefi araştırma doğuştan bize verilmiş olan doğal ışıkla, yani aklın sezgi gücü ile mümkündür. Sezgi, 'sadece aklın ışığı ile ilerleyen açık ve dikkatli bir zihnin kavrayışıdır. Herkes kendisinin varolduğunu, düşündüğünü ve bir üçgenin sadece üç kenarı olduğunu ve bir kürenin tek bir yüzeyi bulunduğunu zihinsel olarak görebilir'.⁶ Hobbes, Descartes'e 'doğal ışık' kavramıyla neyi kastettiğini sorduğunda, filozof bu kavramın ne anlama geldiğini şöyle açıklar: 'herkes, akıldaki 'ışık' sözünden kavrayışın apaçık şeffaflığı' olduğunu bilir; ve kendisinde belki de böyle bir yetinin olmadığını düşünen herkes gerçekten ona sahiptir.'⁷ Yani, aklın bilme ya da kavrama kabiliyetindeki açıklık, seçicilik ve berraklık herkeste varolan bir yetidir. Kendisini doğal ışığa tamamıyla teslim etmiş olan bir insan, duyuların kendisini yanılsa sürüklemesine engel olabildiği gibi, gerçekliğin temel yapısını da rahatlıkla keşfedebilir.

Kartezyen bilim anlayışında doğuştan düşünceler teorisinin önemli bir yeri vardır. Çünkü evrenin yapısının açık ve seçik bilgisi yalnızca insan zihninin doğuştan gelen kaynak ve malzemeleri üzerinde inşa edilebilir. Tanrı, birtakım yasaları doğada inşa ederken, aynı zamanda bu yasalara ilişkin düşünceleri de insan zihnine yerleştirmiştir. Yeterince düşünen bir insan, bu yasaların her şeyde ve her yerde mevcut olduğu konu-

⁵ Burada dipnot göstermede Kartezyen felsefesinde yaygın olarak kullanılan bir 'kısaltma' sistemi takip edilecektir. Şöyle ki: Descartes, *The Philosophical Writings of Descartes*, (eds. and trans.) John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch, 2 vols. (Cambridge: Cambridge University Press, 1985). Adı geçen eser, örneğin (AT VIII A 52: CSM I. 210) şeklinde kısaltılarak ifade edilecektir. AT VIII A 52 ifadesi eserdeki bölüm (makale) ve paragraf numarasına, CSM I 210 ise sırasıyla çevirmenlerin soy isimlerinin ilk harfine, eserin sayısına (cildine) ve sayfa numarasına işaret eder. Ayrıca, eserin üçüncü cildi, Descartes, *The Philosophical Writings of Descartes: The Correspondence*, (eds. and trans.) John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch and Anthony Kenny (Cambridge: Cambridge University Press, 1991) olarak yayımlanmıştır. Yukarıda izah edildiği gibi, bu eser de örneğin, (AT IV 326: CSMK 274) şeklinde kısaltılarak gösterilecektir.

⁶ Descartes: (AT X 368: CSM I 14).

⁷ Descartes: (AT VII 192: CSM II 135).

sunda asla şüphe edemez.⁸ *Yöntem Üzerine Konuşma* adlı eserinin beşinci bölümündeki bu ifadelerde filozof temel olarak iki şeye dikkat çeker: Bunlardan birincisi, insan zihninin söz konusu yasalarla ilgili bilgileri geliştirme güç veya kapasitesine doğuştan sahip olduğu olgusu, bir diğeri ise evrenin yasalarına ilişkin birtakım temel kavram ve doğruların da doğuştan zihinde mevcut olduğu görüşüdür. Ağustos 1641 de Hyperaspistes yazmış olduğu bir mektubunda, Descartes şu düşüncelerini dile getirir:

Bir bebeğin zihni, tıpkı yetişkin insanların bu fikirlere (apaçık doğrulara) yeterince dikkatlerini vermedikleri durumlarda onlara sahip olmaları gibi, Tanrı'nın, kendisinin ve böyle tüm doğruların fikirlerine kendi içinde sahiptir; çünkü o bu fikirleri daha sonra yaş ilerledikçe kazanamaz. Eğer o (zihin), beden hapisanesinden kurtulursa, onun onları (apaçık doğruları) kendi içinde keşfedeceğinden hiçbir şüphem yoktur.⁹

Ayrıca, Descartes'in Üçüncü Meditasyon'unda, meditasyoncu (mütefekkir) kendi içinde bulmuş olduğu fikirlerin bir keşfini yapar. Onlardan bazılarının 'doğuştan', bazılarının (dışarıdaki bir kaynaktan gelen) 'rastlantısal', bazılarının ise 'imgesel' (ya da oluşturulmuş) olduğunu gözlemler.¹⁰ İlk kategori, düşünen şeyler olarak kendimizle ilgili sahip olduğumuz fikiri, Tanrı fikrini, matematiğin temel kavramlarını ve mantığın kesin temel doğrularını içerir.¹¹ Descartes, deneyden kazanılmamış olan, yani ruhumuzda önceden yerleşik bulunan doğuştan düşünceleri hem duyular yoluyla kazanılmış olan hem de hayal gücü yetimiz tarafından icat etmiş olan fikirlerle sık sık karşılaştırır. Ruhun kendisinde hazır olarak bulunduğu ideler, yani doğuştan düşünceler (ör. Mantığın, matematiğin, metafiziğin ideleri, sonsuz ve yetkin varlık idesi, uzam ve düşünen Ben idesi) ne kadar açık ve seçik ise, duyular ve hayal gücü yetisinin sağlamış olduğu ideler de bir o kadar karanlık ve bulanıktır. İster cisimsel olsun ister akılsal, şeylerin gerçek doğasını kavrama ayrıcalığı doğal aklın ışığına, yani aklın sezgi gücüne aittir.¹²

⁸ Descartes: (AT VI 41: CSM I 131).

⁹ Descartes: (AT III 424: CSMK 190).

¹⁰ Descartes: (AT VII 38: CSM II 26).

¹¹ Descartes: (AT VIII 24: CSM I 209).

¹² Descartes: (AT X 368: CSM I 14).

Descartes insan bilgisinin oluşumunda duyumlama yetisiyle birlikte, hayal gücü yetisinin sınırlı olduğunu ifade eder. Bir imge vasıtasıyla kavradığımız her şey duyum ve hayal gücü yetisine ait bir idea iken, herhangi bir imgeye bağlı olmadan kavradığımız her şey ise saf aklın ideasıdır. Filozof bu düşünceyi Temmuz 1641 tarihinde Mersenne'ye yazmış olduğu bir mektubunda ifade etmiştir. Zihnin sınırlarını çizmek hemen hemen imkânsız veya zor olsa da, hayal gücü yetimiz sıkı ve dar bir şekilde sınırlanmıştır. Saf aklın anlama gücü ile kendilerini kavrayabilmemize rağmen, bizim tasavvur edebileceğimiz çok az şey vardır. Hatta bu az şeye maddi şeyler de dâhildir.¹³ Hayal gücü yetimizle ilgili yine aynı kaynakta Descartes şunları ifade eder:

Bir kimse, büyüklük, şekil ve hareketleri konu edinen tüm bilimin daha çok hayal gücümüzün tesiri altında olduğunu düşünebilir. Fakat onu çalışanlar gayet iyi bilirler ki, bu bilim hiçbir şekilde hayal gücümüzün tasavvurları üzerinde değil, yalnızca zihnimizin açık ve seçik kavramları üzerine dayanır.¹⁴

Tıpkı duyumlama yetisi gibi, hayal gücü yetisi de hem bedensel hem de zihinsel süreçleri içinde barındırır. Yani, duyumlama ve hayal gücü yetileri zihin ve beden birliğinden doğan faaliyetlerdir. Bu durumdan dolayı Descartes söz konusu yetileri, özellikle metafiziksel araştırmalar için, kesin bir anlamda kirlenmiş ya da saflığını kaybetmiş bir bilgi kaynağı olarak değerlendirmiştir. Metafizik aracılığıyla zihin duyulardan uzaklaştırılır ve böylece aklın saf algılara ulaşması sağlanmış olur. Diğer bir ifadeyle, metafizik aklın saf algılara ulaşarak kendini geliştirebilmesinin en önemli aracıdır. Descartes, 13 Kasım 1639 da Mersenne'ye yazmış olduğu bir mektubunda 'hayal gücünü, zihnin bir parçası olarak, matematiksel çalışmalarda son derece yardımcı, (ancak) metafiziksel spekülasyonlarda ise yardımcıdan çok engelleyici' bir yeti olarak görmüştür. Dolayısıyla, eğer zihin hem kendi doğasını hem de evrenin doğasını açık ve seçik bir şekilde algılamak istiyorsa, onları duyum ve hayal gücü yoluyla kavrama alışkanlığından kendisini kesinlikle uzaklaştırması gerekir.¹⁵ Hayal gücü yetisi doğru kullanıldığı ve kontrol edildiği takdirde, akla saf matematiğin konusu olan cisimsel doğaların algılanması husu-

¹³ Descartes: (AT III 395: CSMK 186)

¹⁴ Descartes: (a.g.e., 186).

¹⁵ Descartes: (AT VII 27-8: CSM II 18-19).

sunda ona önemli ölçüde yardımda bulunabilir.¹⁶ Ancak 'akıl, içinde cisimsel olan ya da cisimsel olana benzer hiçbir şey bulunmayan konularla ilgilenirken, bu yetilerden hiç yardım almaz'¹⁷

Duyular yoluyla kazanılan izlenimler olmaksızın hayal gücü melekesinin çalışması mümkün değildir. Bir imgeye bağlı olmaksızın kavradığımız her şey salt zihinsel bir ideadır. Ancak bir imge aracılığıyla kavradığımız her şey duyumlama ve hayal gücü yetilerine ait bir ideadır. Bir şeyi fiili olarak zihinde görselleştirmek için söz konusu şeyle ilgili imgenin zihin önüne getirilmesi gerekir. Bunun gerçekleştirilmesi de çok özel bir fizyolojik çabaya ya da beyin aktivitesine ihtiyaç vardır. Bunun kazanılmasında da eğitim ve alışkanlığın rolü büyüktür. Fakat salt aklın anlama yetisi bu tür fizyolojik kısıtlamalara bağlı olmaksızın işler. Biz örneğin, bin kenarlı bir şeklin ne ifade ettiğini gayet rahat bir şekilde anlayabiliriz, yani zihnimizde düşünebiliriz. Ama 'onu beyinde ancak çok karmaşık bir formda oluşturabileceğimiz için, hayal gücü yetimizle onu tasavvur etmemiz hemen hemen imkânsızdır.'¹⁸

Zihnimizde, daha önceden de ifade ettiğimiz gibi, hayal gücü yetimizin oluşturmuş olduğu 'yapma' veya 'icat edilmiş' fikirlerin yanında, bir de duyulardan gelen 'kazanılmış' veya 'rastlantısal' adı verilen fikirler de mevcuttur. Örneğin, güneş hakkındaki fikrimiz, büyük ölçüde duysal gözlemden gelmektedir. Ancak Descartes'e göre, duysal gözleme dayalı bu türden fikirlerimiz, nesnelerin gerçek doğası hakkında pek fazla bilgi vermezler. Bu hususu filozof şöyle izah eder: Duyu temeline dayalı bir fikir (ör. Güneş fikri), 'bende doğuştan varolan bazı açık ve seçik kavramlardan türetilen astronomik bir akılyürütmeye dayalı olarak elde edilen bir güneş fikri ile düzeltilmediği sürece bizi yanıltabilir.'¹⁹ Cisimler dünyasından gelen etkiler ya da izlenimler beyin üzerinde etki bırakıyor olsalar da, zihnin söz konusu verileri kavrayış ya da işleyiş şekli kendine özgü doğuştan getirdiği kavramsal malzeme yoluylaadır. Bu nedenle, tüm duyu algılamalarının içinde doğuştan bir ilke ya da element vardır. Nesneler algılanırken ne hareketlerin

¹⁶ Descartes: (AT II 692: CSMK227)

¹⁷ Descartes: (AT X 416: CSM I 43)

¹⁸ Descartes: (AT V 162: CSMK 345).

¹⁹ Descartes: (AT VII 39: CSM II 27).

kendileri ne de onlar dolayısıyla meydana gelen şekiller duyu organlarına yansıdığı şekliyle tam olarak kavranırlar. Bu bakımdan, yalnızca hareketlerin kendilerine ait fikirler değil, aynı zamanda şekillere ait fikirler de bizim zihnimizde doğuştan bulunmaktadır.²⁰ İnsan bütünüyle duyularına ve içgüdülerine bağlı olan bir varlık olmadığına göre, bütün tasarımlarımızın kökünü duyularda aramak yanlıştır. Diğer bir söyleyişle, zihin sadece duyuların aracılığıyla bize dışarıdan gelen ideler yığını ile doldurulan ve bu malzeme üzerine bilgilerini inşa eden bir yeti değildir. Örneğin, eğer nesnelere gerçek doğası hakkında doğru bilgiye ulaşmak istiyorsak, onların duyular üzerine etki bırakan niteliksel özelliklerine değil, akıl ile kavranılan sayı ya da uzam gibi niceliksel özelliklerine dikkatimizi yoğunlaştırmalıyız. Maddenin niceliksel özelliklerine ilişkin temel kavramlar bize doğuştan verilmiştir. Zihinde doğuştan mevcut olan bu tür kavramlar, bizim açık ve seçik algılarımızın temelini oluştururlar. Tanrı, zihin, madde, üçgen fikri ve genel olarak doğru, gerçek ve sonsuz özleri temsil eden fikirlerin tümü doğuştandır.²¹

3. John Locke'un Doğuştan Düşünceler Eleştirisi

Bir sonraki yüzyılda doğuştan düşünceler öğretisine karşı çıkan en önemli düşünür İngiliz filozofu John Locke olmuştur. Onun çalışmalarının ağırlık merkezi daha ziyade insandır, yani insanın dini, eğitimi, bilgisi ve devleti gibi. İnsanlara yol gösterip şekil verebilecek hayat anlayışının teorik temellerini, onun felsefi ana yapıtı olan *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme (An Essay Concerning Human Understanding)* adlı eserinde bulmak mümkündür. Bu denemenin konusu ve amacı, Locke'un kendi ifadesiyle, yalnızca 'İnsan bilgisinin kaynağını, kesinlik derecesini ve genişliğini araştırmak' değil, aynı zamanda 'inanç, sanı ve tasdikini de dayanak ve derecelerini belirlemektir.' Denemenin genel amacı ise bilgiyi inançtan ayırt etmek ve anlığın kavrama gücünün nereye kadar ulaştığını, yani insanın hangi alanlarda bilgiye erişmeyi umup, hangilerinde de inançla yetinmek zorunda olduğunu belirlemektir.²² Locke, *Deneme*'nin I. Kitabının II.

²⁰ Descartes: (AT VIII B 359: CSM I 304)

²¹ Descartes: (AT III 383: CSMK 183)

²² Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıcadıroğlu (İstanbul: Ara Yay., 1992), s. 14.

Bölümünün hemen başında uzlaşmaz saldırısını Descartes ve Cudworth ile Herbert of Cherbury gibi İngiliz filozoflarının savunmuş oldukları doğuştancılık öğretisi üzerine yöneltir.²³ Eğer biz, ona göre, bir bilginin nasıl elde edildiğini gösterebilirsek, bu onun doğuştan olmadığını kanıtlamaya yeterlidir. Locke bu hususta şunları ifade eder:

Kimi insanlarda, ruhun başlangıçta kazanmış olduğu ve kendisiyle birlikte dünyaya getirdiği bir takım *doğuştan ilkelerin*, bir takım birincil kavramların, özneliklerin, sanki insan zihnine kazılmış gibi, bulunduğu görüşü yerleşmiştir. Eğer insanların, yalnızca doğal yetilerini kullanarak, herhangi doğuştan izlenimlerin yardımı olmadan, bütün bilgilerini nasıl elde edebildiklerini (bu kitabın bundan sonraki bölümlerinde yapabileceğimi umduğum gibi) gösterebilirsem, bunun, önyargısız okurları bu kabu- lün yanlışlığına inandırmaya yeteceğini sanıyorum.²⁴

Rasyonalistlere göre, insan akli bilginin yapı taşı olan bazı temel kavramları berabe- rinde getirir. Locke için, onların bu hususta dayandıkları başlıca kanıt, bazı teorik ve pratik ilkelerin bütün insanlar tarafından doğru olarak kabul edilmesidir. Örneğin, birtakım mantık ve ahlak ilkelerinin varlığı tüm insanlar tarafından onaylanmıştır. Bu nedenle eğer bir şeyin doğruluğu bütün insanlarca tasdik edilmişse, onların herkes için apaçık olduğu kesindir. Anlaşılacağı üzere, söz konusu meselede rasyonalistlerin en büyük kanıtı 'genel onaylama'dır. Bu hususu Locke, *Deneme*'sinde şöyle dile getirir: 'Bütün insanların evrensel olarak kabul ettiği belli *teorik ve pratik* (bu ikisinden de örnek verilir) ilkeler bulunduğu düşüncesi kadar genellikle kabul edilmiş başka bir düşünce yoktur: buna göre insan ruhlarının ilk varlıklarında edindikleri ve kendi doğalarına bağlı herhangi bir yeti için olduğu gibi zorunlu ve gerçek olarak kendileriyle birlikte dünyaya getirdikleri değişmez izlenimlerin bulunması gerektiği düşünülür.'²⁵ Fikirlerin bizim

²³ Bazı yorumculara göre, Locke'un doğuştan düşüncelere yönelttiği saldırı sadece epistemolojik bir mesele olarak algılanmamalıdır. O aynı zamanda Skolastik düşünceye karşı da bir baş kaldırmış ifade eder. Bkz. Ahmet Cevizci, *Onyedinci Yüzyıl Felsefe Tarihi*, Asa Kitabevi, Bursa 2001, s. 192.

²⁴ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, s. 61.

²⁵ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, s. 61.

zinde yerleşik olmasının anlamı nedir? Locke için bu cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Eğer zihin üzerinde birtakım fikirler önceden basılı ise, yeni doğmuş bir bebek zihninin onları gerçekten algılıyor olması gerekir. Oysa böyle bir şeyi kabul etmek doğru bir fikir olarak görünmüyor. Şimdi Locke'un bu husustaki görüşlerini biraz daha ayrıntılı bir şekilde inceleyelim.

3. 1. Evrensel Kabul Uslaması ve Farkındalık Fikri

Locke'un doğuştan fikirler kuramına yönelttiği eleştiri sadece epistemolojik anlamda rasyonalizme karşı bir baş kaldırışı ifade etmez. O bu kurama karşı çıkarken, aynı zamanda, metafiziksel temelde Skolâstik düşünceye de karşı çıkmıştır. Skolâstik düşünce, sözde doğuştan fikirlerin ilahi temellerinden söz ederek onlara aşkın bir değer yükleyip, bilhassa onları metafiziksel sistemlerin inşasında vazgeçilmez unsurlar (aksiyomlar) olarak görmüştür. Burada filozofun doğuştan düşünceler kuramını eleştirirken izlediği yolun bir eleştirel (olumsuz), bir de yapıcı (olumlu) yanı olduğunu unutmamak gerekir. Eleştirel yan dikkate alındığında, Locke her şeyden önce doğuştan düşüncelerin varolduğuna inananların kullandıkları düşünce çeşitlerini belirleyerek, bilhassa onların bu kuramı desteklemek için kullandıkları akıl yürütmelerin sağlam temellere dayanmadığını göstermeyi hedeflemiştir. Teorik ya da pratik ilkeler söz konusu olduğunda filozof, bunların doğuştan olduğunu kanıtlamak için sunulan farklı argümanların geçersizliğini ortaya koymaya çalışır. Doğuştancı filozoflar tarafından en çok ve en yaygın olarak kullanılan argüman 'evrensel kabul ya da uzlaşma kanıtı' olarak adlandırılabilir. Locke'un bu hususta karşı çıktığı birinci argüman budur. Söz konusu argümana göre, bütün insanların doğru olarak kabul ettikleri bazı temel fikir ya da ilkeler vardır ki, bunlar 'teorik' ve 'pratik' olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bunlardan teorik ilkeler arasında mantığın; özdeşlik (bir şey, her ne ise odur), çelişmezlik (bir şeyin hem var olması hem de var olmaması imkânsızdır) ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı (bir şey ya vardır ya yoktur, bunların dışında üçüncü bir ihtimal yoktur) türünden temel aksiyomları vardır. Öte yandan, insanların ahlâki eylemlerinde kendilerine yol gösteren ahlâk yasaları vardır.²⁶

²⁶ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, s. 61-62.

Bunlar, örneğin 'insanların sözlerini tutmaları', 'adil davranmaları', 'dürüst olmaları' ya da 'birbirlerini sevmeleri gerektiğini' söyleyen pratik ahlak ilkeleridir.

Locke göre, doğuştan olan teorik ilkeler olmadığı gibi, doğuştan olan pratik ilkeler de yoktur. 'Evrensel kabul ya da uzlaşma kanıtı', birtakım teorik ve pratik ilkelerin herkes tarafından tasdik edildikleri varsayımından hareket ederek, onların doğuştan olduklarını iddia eder. Oysa genel kabul veya ittifak hiçbir şeyin doğuştan olduğunu kanıtlamaz. Genel kabul argümanı kusurludur ve dolayısıyla da geçersizdir. Filozof bu hususu *Deneme*'sinde şöyle ifade eder: 'Eğer bütün insanların uyladıkları konularda böyle genel anlaşmalara varmanın bir yolu gösterilebilirse, ki ben gösterilebileceğini sanıyorum, o zaman bütün insanlığın üzerinde anlaşığı belli doğruların bulunduğu doğru bile olsa, bu, o doğruların doğuştan bilindiğini kanıtlamaz'.²⁷ Bir şeyin herkes tarafından kabul edilmesi olgusundan, mantıksal olarak o şeyin gerçekten de doğru olduğu ya da doğru olarak bilindiği sonucu çıkmaz. Kaldı ki, insanların doğru olarak kabul ettikleri genel bir ilke üzerinde yanılmaları da pekâlâ mümkündür. İnsanlar birtakım ilkeler üzerinde birleşseler bile, bu onların doğuştan olmaları gerektiği anlamına gelmez. Öyleyse, doğuştancı filozofların bu hususta kullandıkları akılyürütme geçersizdir, çünkü akıl yürütmenin dayandığı öncül (yani, herkes tarafından tasdik edilen genel ilkelerin bulunduğu öncülü) yanlıştır.

Eğer evrensel kabul doğuştan gelmenin bir göstergesiye, o zaman 'Beyaz, siyah değildir', 'Bir iki daha üç eder', 'Tatlı acı değildir' gibi önermelerin de doğuştan olmaları gerekir. Fakat bir önerme içinde geçen ideler ya da kavramlar doğuştan değilse, söz konusu önermenin kendisi de doğuştan olamaz. Önermelerin doğuştan olduğunu kabul etmek, bütün renk, ses, tat ve şekil gibi idelerimizin de doğuştan olduğunu kabul etmek anlamına gelir ki, bu da akıl, deney ve gözleme aykırı bir durumdur. Çünkü örneğin, 'beyaz' ve 'siyah' idelerinin doğuştan geldiğini öne sürmek anlamsızdır, çünkü bu idelere biz beyaz ve siyah renkli nesnelere bakarak ulaşıyoruz. Bu durum son derece açıktır. Bu tür önermelerin apaçıklığı, onlardaki terimlerinin daha iyi işitilmesi ve anlaşılması esasına dayanır. Yani, onlardaki apaçıklık, doğuştan izlenimlere değil, deneyim ve kavramların

²⁷ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, 61

kavranmasından doğan başka faktörlere bağlıdır.²⁸ Öyleyse, 'Beyaz, siyah değildir', 'Bir iki daha üç eder', 'Tatlı acı değildir' gibi ilk işitilmede hemen onaylanan apaçık önermelerin kaynağı, doğuştan ilkeler olarak görülen genel önermeler değildir. Çünkü kendi zihnini gözlemlene becerisine sahip olan herkes, bunun gibi daha az genel önermelerin, doğuştan olduğu iddia edilen ilk ilkelere önce zihinlerinde mevcut olduklarını kolaylıkla fark edebilirler.²⁹ İnsan, gerek bu tarz daha az genel önermeleri, gerekse daha genel olanları kesinlikle öğrenerek benimser. Dolayısıyla, doğuştancı filozofların akıl yürütmelerinin dayandığı öncül (doğuştan ilkelerin evrensel kabulü ilkesi) doğru değildir.

Hem teorik hem de pratik ilkeler evrensel kabul ilkesi temelinde doğuştan olmaktan uzaktırlar, çünkü insanlığın büyük bir bölümü onları hiç de bilmeden yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu meseleyi Locke şöyle ifade eder:

[B]ütün çocukların ve budalaların bunlar üzerine en ufak bir anlayış ya da düşüncelerinin olmadığı açıktır. Bu eksiklik de bütün doğuştan ideallerle zorunlu olarak birlikte gitmesi gereken genel onamayı yok etmeye yeter; çünkü ruha, kendisinin algılamadığı ya da kavramadığı doğruların önceden basılmış olduğunu söylemek, bana hemen hemen bir çelişki gibi görünüyor: basmak, eğer bir anlamı varsa, belli doğruları algılanabilir kılmaktan başka bir şey olamaz. Çünkü bir şeyi zihne, zihnin onu algılamadığı bir biçimde basmak bana anlaşılmasız görünüyor. Buna göre, eğer çocukların ve budalaların üzerinde böyle şeylerin basılı olduğu ruhları, zihinleri, varsa, onların bunu kaçınılmaz biçimde algılamaları ve bu doğruları zorunlu olarak bilip onaylamaları gerekir; bunu yapamadıklarına göre bu tür izlenimlerin olmadığı da açıktır.³⁰

Metinden de anlaşılacağı gibi, Locke'a göre, çocuklar ve geri zekâlılar doğuştan olduğu farz edilen genel teorik ve pratik ilkeleri bilmezler, çünkü onlar söz konusu ilkelere

²⁸ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, s. 65

²⁹ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, s. 68.

³⁰ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, s. 62.

dair en basit bir anlayış ya da kavrayışa sahip değildirler. Hatta gözlemlerimiz bize, insanların büyük çoğunluğunun bile en genel ve en soyut mantık ve matematik ilkelerin varlığından habersiz bir şekilde yaşamakta olduklarını göstermektedir. Bir yandan birtakım genel kavram ve ilkelerin zihne 'basılmış' olduğunu söylemek, öte yandan da zihnin onları algılamadığını iddia etmek açık bir çelişkidir. Bu esasında söz konusu kavramları orada yok saymak demektir. Çünkü eğer zihinde basılı (algılanacak) bir şey var ise, mutlaka buna ilişkin bir algının da onda var olması gerekir. Algılanmayan bir zihin içeriği, zihinde de yok demektir. Dolayısıyla, zihnin algılaması olmaksızın bir şeyin onda basılı olmasının bir anlamı yoktur. Böyle bir itiraza doğuştancı bir filozof şöyle cevap verebilir: Doğuştan bizde varolan idelerin pek çoğu, tıpkı bebeklikte olduğu gibi, yetişkinlikte de bedensel uyarılarla bastırılmıştır. Zaten metafiziksel düşünce programının en büyük amacı da zihni duyumlardan uzaklaştırmak ve onda varolan doğuştan düşünceleri 'zihnin hazine evinden' çekip çıkarmaktır.³¹ Dolayısıyla, insanların büyük çoğunluğu bu ilkeleri hiçbir zaman açıkça formüle edemeseler bile, en azından onlar 'örtük olarak' (*implicitly*) bunların farkındadırlar. Ancak zihin çok özel bir çaba ve dikkatle kendini bedensel uyarıların etkisinden kurtararak doğuştan sahip olduğu tüm yeti ve donanımları keşfedebilir.

Bu kez de Locke, 'örtük farkındalık' (*implicit awareness*) kavramının ne anlama geldiğini sorgular. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, doğuştancıların tezinde, birtakım fikirlerin doğuştan itibaren insan zihnine basılmış ya da damgalanmış olduğu varsayımı vardır. Eğer zihin bilinçli olarak herhangi bir doğrunun farkında değilse, onun zihinde basılı olması ne anlama gelir? Doğal olarak elbette gerekli eğitim verildiği takdirde, her insan bazı matematiksel ve mantıksal ilkelerin doğruluğunu tanıma noktasına gelir. Fakat insanın bu türden doğruların bilincine varabilme yeteneği, doğuştancılık hipotezini desteklemek için yeterli değildir. Bu hususta Locke şunları ifade eder:

Öyle ki, eğer sözü edilen doğal basım zihnin bilme yeteneğiye, buna göre, bir kimsenin bildiği ve bileceği doğrulardan hepsinin de doğuş-

³¹ Descartes: (AT VII 67: CSM II 46; cf. AT VII 189: CSM II 132).

tan olması gerekir; ve böylece bu büyük savlama yalnızca uygun olmayan bir konuşma biçimi olmaktan öte gidemez; yani, tersini söyler görünmesine karşın, doğuştan ilkeleri yadsıyanlarınkinden başka bir şey söylemiş olmaz. Çünkü hiç kimsenin, hiçbir zaman, zihnin birçok doğruları bilebileceğini yadsıdığını sanmıyorum. Yeteneğin doğuştan, bilginin ise kazanılmış olduğunu söylüyorlar: böyleyse, bir takım doğuştan özsözler bulunduğunu söylemek neye yarar? Eğer doğrular zihne, zihin onları algılamadan basılabilirse, zihnin bilebileceği doğrular arasında kaynak bakımından nasıl ayırım bulunabileceğini anlayamıyorum; hepsinin ya doğuştan olması ya da dışarıdan gelmesi gerekir; böyle bir ayırımı yapacak olan boşuna uğraşır.³²

3. 2. 'Tabula Rasa' Olarak Zihin

Locke *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* isimli eserinin ikinci kitabında da, doğuştan fikirler olmadığına göre, insan zihnine idelerin nereden geldiklerini sorgular. Ona göre, zihin başlangıçta üzerine hiçbir şey yazılmamış beyaz bir kâğıt gibidir (*tabula rasa*). Onun izlediği stratejinin pozitif yanını akılcı filozofların doğuştan düşüncelere dayandırdıkları tüm bilgi kategorilerinin deneyim yoluyla kazanılabilir olduklarını göstermektedir. Kendisini düşündüğümüz şey her ne olursa olsun, mutlaka bizde ona ilişkin duyuşsal bir imge vardır. Hatta bu en soyut düşünme için bile geçerlidir. Filozof, zihinde mevcut olan her şeyin bir 'ide' olduğunu ifade eder ve o burada 'ide' terimini sadece düşünceleri değil, fakat aynı zamanda duyuşsal imgeleri ve hatta acı ve heyecanları da kapsayacak şekilde kullanır. Descartes ise söz konusu terimi 'zihin içeriği' anlamında kullanır, fakat onun için bir ide daha ziyade entelektüel olan bir şeydir. Her iki düşünür, 'ide' terimini zihin içeriği anlamında kullanmalarına rağmen, idelerin ya da zihinsel içeriklerin doğası konusunda farklı görüşleri benimsemişlerdir. Locke, zihin 'üzerine hiçbir şey yazılmamış beyaz bir sayfadır' fikrini *Deneme*'sinde şöyle dile getirmiştir:

³² Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, s. 63.

Öyleyse zihnin, bütün özneliklerden yoksun, hiç bir idesi olmayan, özel deneyimle, beyaz kâğıt olduğunu düşünelim; bu zihin nasıl dolacaktır? İnsanın o devingen ve sınırsız imgeleminin, hem de sınırsız bir değişiklik içinde ona işlediği bu geniş birikim nereden geliyor? Zihin usun ve bilginin bütün gereçlerini nereden edinmiştir? Bunu tek sözcükle *deneyden* diye yanıtlayacağım. Bilgimizin tümünün temelinde deney vardır ve o gereçlerin hepsi de ondan türetilmiştir. Anlığımızı düşüncenin bütün gereçleriyle donatan şey, ya dışsal duyulur şeyler üzerinde ya da zihnimizin algıladığımız ya da düşündüğümüz şeylerle ilgili olarak yaptığı içsel işlemler üzerinde yaptığımız gözlemlerdir. Bunlar hem edinmiş olduğumuz hem de doğal olarak edinebileceğimiz bütün idelerin kendilerinden fıskırdığı iki bilgi kaynağıdır.³³

Metinden de anlaşılacağı gibi, insanî bilginin temel malzemesi sonradan deneyim yoluyla kazanılmaktadır. Filozofun kendi tabiriyle, karanlık bir oda olan insan zihnine ışık getiren tek pencere, deneyimdir. İşte bu bizim bulabileceğimiz deneyici bakış açısının en açık ifadesidir. Tüm bilgilerimizin kaynağı en son tahlilde deneyim ya da tecrübedir. Deneyim, her şeyden önce algı ya da duyuma dayanır. Yani zihnin bizi kuşatan dünyanın doğrudan bilincine sahip olması ancak beş duyu vasıtasıyla mümkündür. Locke bu hususta şunları ifade eder: 'Duyularımız önce duyulur tikel nesnelere yönelirler ve bu nesnelere, kendilerini etkilemesinin değişik yollarına göre, zihne şeylerin birçok seçik algılarını iletirler. Böylece bizdeki sarı, ak, sıcak, soğuk, sert, acı, tatlı ideleriyle, duyulur nitelikler dediğimiz bütün öteki niteliklerin idelerini ediniriz'.³⁴ Duyum (*sensation*) idelerinin yanında, bir de 'düşünce' (*reflection*) ideleri vardır. Diğer bir ifadeyle, idelerin öteki kaynağı zihnimizin işlemleridir. Zihin kendi süreçleri üzerinde düşündüğü, duyuusal izlenimleri karşılaştırıp düzenlediği zaman ikinci türden ideler ortaya çıkarlar. Zihin basit ideleri hafızada depolar, birbirleriyle karşılaştırır, birleştirir ve çeşitli şekillerde bunlardan soyutlamalar yapar. Deneyim olmaksızın, zihnin yeni bir ide icat etme gücü yoktur. Zihin

³³ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, ss. 85-6.

³⁴ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, ss. 85-6.

basit ideleri algılama durumunda pasif iken, kompleks ideleri oluştururken ise tamamen aktiftir. Bütün bilgilerimizin nihaî yapı taşları duyuusal izlenimlerdir. Bu nedenle, basit ideler bileşik idelerden hem psikolojik hem de mantıksal bakımdan önce gelir. Filozof, düşünce ideleriyle ilgili görüşlerini şöyle dile getirir:

Deneyin zihin için ideler sağladığı ikinci kaynak, zihnimizin, edindiğimiz ideler üzerinde çalışırken, kendi içimizde yaptığı işlemlerin algılandırdığı; bu işlemler, ruhun kendileri üzerinde düşünüp onları incelemesi yoluyla, anlığa, bu işlemler olmadıkça nesnelere edinemeyeceğimiz türden, bir başka ideler takımı sağlar. Algımla, düşünme, kuşku, inanma, uslama, bilme, isteme ve zihnimizin değişik eylemlerinin hepsi böyledir; bunların bilincine vararak onları içimizde gözlemlemekle, zihnimize bunlardan da duyularımızı etkileyen cisimlerden olduğu gibi, seçtik ideler alırız. Bu ide kaynağı herkesin kendindedir; ve bu, dışsal nesnelere ilgisi olmadığı için duyu değilse de, ona çok benzer ve buna içsel duyu denmesi uygun olur.³⁵

Bu tarz bir açıklama, hem doğuştancılık öğretisini hem de duyular dünyasını bir tarafa bırakarak gerçekliğin doğasını yalnızca akılla açıklama yolunu seçen tüm akılcılık girişimlerini saf dışı bırakır. Deneyci geleneğin önemli temsilcilerinden bir olan Hume da bu mesele üzerinde önemle durmuş ve insan zihninde var olan her idenin nihai olarak duyu izlenimlerine dayanmak durumunda olduğunu ifade etmiştir. O, tasarımlarımızın kaynağını sorgularken bilinç içeriklerini 'izlenimler' ve 'ideler' olmak üzere ikiye ayırır. İzlenimler bizim görürken, iştirken, arzular ya da isterken duyduğumuz canlı duyular veya duygulanımlar iken, ideler ise bu canlı izlenimlerin soluklaşmış yansılardır. Yani ideler, izlenimlerden daha az canlı olan hatırlama ve hayal gücü tasarımlardır. Zihnimizin bütün ideleri, duyular yoluyla elde ettiğimiz izlenimler temeli üzerinde yükselir. Eğer bazen belirsizce kullanılan felsefî bir terime ilişkin herhangi bir şüphe taşıyorsak, yap-

³⁵ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, s. 86.

mamız gereken en önemli şey söz konusu terimin hangi izlenimden türediğini araştırmaktır. Şayet ona karşılık gelen bir izlenim yoksa, bu onunla ilgili kuşumuzun büsbütün onaylanması anlamına gelecektir. Hume, örneğin, 'töz kavramı' nı bu anlayış çerçevesinde ele alır ve onu eleştirir. Filozof, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* adlı eserinde maddi töz kavramını 'anlaşılamayan bir kâbus' olarak değerlendirirken, ruhun töz oluşuyla ilgili bütün mesele veya soruyu 'kesinlikle anlaşılamaz' bir şey olarak ilan etmiştir³⁶ Böylece, ruhun töz oluşu fikrini tamamen ortadan kaldıran Hume, gerek fiziksel gerekse tinsel töz kavramı üzerine bizim herhangi bir bilgimizin olamayacağına işaret etmiştir. *Ben* ya da *ruh* denilen şey, ona göre, bir tasarımlar bağlamı iken, madde denilen şey ise sadece bir *nitelikler* bütünüdür. Nitelikleri ve onların tasarımlarını ortadan kaldırdığımız takdirde, madde ve ruh da ortadan kalkmış olur. Tasarımlar bağlamının ve nitelikler bütünüünün altına bir dayanak sürmeğe, yani algılardan büsbütün başka olan bir töz yerleştirmeğe çalışmak sadece bir alışkanlıktan ibarettir.³⁷ Hume 'nedensellik' kavramını da aynı gerekçe ile eleştirir.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, hem Locke hem de Hume için duyumlarda gelen herhangi bir uyarı olmaksızın insan zihni boştur. Yani, duyumların sağladığı veriler olmadan, zihin her türlü kavramdan yoksundur. Bu hususta Locke şunları ifade eder:

Dünyaya gelen her şey kendisini sürekli olarak değişik yönlerden etkileyen şeylerle kuşatılmış olduğundan, ister istemez çocukların zihinlerine değişik idelerin baskısı yapılmış olur. Yalnızca gözlerin açık oluşuyla, ışık ve renk her yerde el altındadır; sesler ve kimi dokunsal nitelikler kendilerine uygun durumları devime (harekete) geçirmekten ve zihne giriş yollarını zorlamaktan geri kalmazlar; fakat eğer bir çocuk büyüünceye dek ak ve karadan başka bir şey görmeyeceği bir yere kapatılırsa, nasıl çocukluğunda istiridye ya da ananas tatmamış bir kimsede bu özel tatların

³⁶ John Cottingham, *The Rationalists* (Oxford: Oxford University Press, 1988), s. 76.

³⁷ Hume, *Treatise of Human Nature*, ed. L. A. Selby-Bigge (2nd edn. Revised P. H. Nidditch, Oxford: Oxford University Press, 1978), ss. 12-17: <http://www.scribd.com/doc/4214369/A-Treatise-of-Human-Nature>, ss. 13-14, 120.

ideleri bulunmazsa, onda da kırmızı ya da yeşil idelerinin ortaya çıkma-
yacağına kolayca kabul edileceğini sanıyorum.³⁸

Locke burada renkler ve tatlar türünden duyuşsal fikir ya da ide örneklerini kullanır ve bu akıl yürütmesini tüm fikirlerini kapsayacak şekilde genişletir, hatta doğuştançı filozofların sıklıdan sıkıya bel bağladıkları mantıksal ve matematiksel fikirler üzerine bile. Deneyciler için konu her ne olursa olsun, insan zihninin bir şeyler yapabilmesi için, mutlaka başlangıçta bazı duyuşsal girdilerin olması gerekir. Aksi takdirde, zihin kesinlikle tamamen boş ve gelişmemiş olarak kalacaktır.³⁹ Öyleyse, zihnin her hangi bir konuda fikir üretebilmesinin gerekli ve yeterli şartı başlangıçta duyuşsal izlenimlere sahip olmasıdır. Duyuşsal karşılığı olmayan hiçbir ide zihinde yoktur. Oysa Descartesçi zihin anlayışı, zihni yalnızca duyu algılamasından gelen 'geniş bir malzeme yığını'nın doldurulduğu ve bu malzemeden her türlü bilgimizin inşa edildiğini savunan deneyci anlayıştan çok farklıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, Descartes'e göre, hatta tüm duyu algılamalarında bile doğuştan gelen bir unsur bulunmaktadır. Cisimsel hareketler beyin üzerinde bir uyarımda bulunabilir, fakat zihnin nesnelere kavrayış ya da verileri işleyiş şekli daima doğuştan gelen kavramsal aygıtlar yoluyla.⁴⁰ Kartezyen felsefesinde bu model, hem büyüklük, şekil, hareket gibi açık ve seçik idelere ilişkin süreçlerin açıklanmasında hem de renk, acı, ses gibi 'karışık' idelere ilişkin süreçlerin açıklanmasında geçerlidir.

4. Leibniz'in Deneycilere Cevabı

Descartes'dan sonraki akılcılar bazı güçlükleri ortadan kaldırabilme amacıyla doğuştan düşünceler teorisinin daha ılımlı bir yorumunu benimsemişlerdir. Leibniz, Locke'un *Deneme*'sine bir cevap olması amacıyla kaleme aldığı *İnsanın Kavrama Yetisi Üzerine Yeni Denemeler* (c. 1704) (*Nouveaux Essais sur l'entendement humain*) adlı eserinde zihnin gelişebilmesi için duyuşsal verilerin, uyarıların ya da girdilerin zorunlu olduğunun önemini vurgulayarak işe başlar. Fakat bu uyarılar bilginin kazanılması için

³⁸ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, ss. 87-88.

³⁹ J. Cottingham, *Rationalism*, s. 75.

⁴⁰ Descartes: (AT VIII B 359; CSM I 304).

kendi başına yeterli değildir. Bu hususta adı geçen eserin ön sözünde filozof şu düşüncelere yer verir:

Duyular bütün gerçek bilğimiz için zorunlu olmalarına rağmen, bize onun tamamını vermek için yeterli değildirler, çünkü duyular hiçbir zaman (tekil) örneklerden, yani özel ya da bireysel doğrulardan başka bir şey vermezler. Şimdi genel bir doğruyu geçerli hale koyan tüm örnekler, ne kadar çok olurlarsa olsunlar, bu aynı doğrunun evrensel zorunluluğunu tesis etmek için yeterli değildirler, çünkü daha önce olmuş olanın yine aynı şekilde olacağı sonucu çıkmaz... Sonuç olarak öyle görünüyor ki, saf matematikte ve özellikle aritmetik ve geometride bulduğumuz zorunlu doğrular kanıtları tekil örneklerle bağlı olamayan ve dolayısıyla duyuların tanıklığına dayanmayan prensiplere sahip olmalıdırlar, bununla beraber duyular olmaksızın onları düşünmek bizde hiçbir zaman vuku bulmayacak olsa da.⁴¹

Leibniz, tıpkı Locke gibi, 'daha önce duyulardan gelmemiş olan hiçbir şeyin zihinde bulunamayacağını' ifade eder. Ancak o, bu formüle deneyicilerden daha farklı olarak çok önemli bir unsur daha ekler. O da 'aklın kendisinden başka' ya da 'aklın kendisi haricinde' ifadesidir.⁴² Yani, eğer duyu izlenimlerinden bir bilgi ya da bir doğru meydana gelecekse, bunun için zihnin (doğuştan getirdiği yetilerle birlikte) varlığı şarttır. Duyusal algılamalar bilgiye neden olabilir, ta ki bizim içimizde önceden varolanı görme imkânını bize sağladıkları sürece. Çelik çakmaktaşına sürtüldüğünde çıkan kıvılcımlar gibi, duyusal algılar da bizim zihnimizde önceden var olan potansiyel yetilerin, bilginin yapıtaşı olan bazı temel kavram ve ilkelerin açığa çıkmasına olanak sağlarlar.⁴³ Leibniz için Locke'un eleştirisi doğrudur. Elbette ki yeni doğmuş bir çocuk mantık ve matemati-

⁴¹ Leibniz, *Philosophical Essays*, trans Roger Ariew and Daniel Garber, (Indianapolis: Hackett, 1989), s. 292. Ayrıca bkz: <http://www.earlymoderntexts.com/pdf/leibne.pdf>, s. 2.

⁴² Leibniz, *New Essays*, Book II, Chapter i: <http://www.earlymoderntexts.com/pdf/leibne2.pdf>, s. 34.

⁴³ J. Cottingham, *Rationalism*, s. 75

ğın kavramlarını bilemez ancak bunlar onun ruhunda gizli olarak vardır, zamanı geldiğinde ve şartlar olgunlaştığında şu ya da bu vesile ile açığa çıkarlar.

Leibniz özellikle bu görüşünü desteklemek için doğrulanması deneyle mümkün olmayan mantık ve matematik önermeleri gündeme getirir. Mantık ve matematik, zihnin doğrudan doğruya kendisinden devşirdiği zorunlu ve ebedi doğrularla, yani öncesiz-sonrasız doğrularla uğraşır. Bu çeşit önermelerin doğrulanması deneyimden bütünüyle bağımsızdır. Örneğin, bir Eukleides teoreminin doğruluğu deney ve gözlemle ortaya konamaz, çünkü buradaki kanıtlamalar salt olarak tümdengelimsel ve *a priori*dir. Bu tarz 'zorunlu olan doğrular' salt akıldan çıkarlar ve onların başka türlü olabilecekleri hiçbir şekilde düşünülemez; zaten düşünmeye kalkışmak bizi çelişkiye düşürür. İnsan zihninin derinliklerinde sadece kavramlar değil, birtakım temel ilke ya da yasalar da gizlidir. Bunlar arasında bilhassa mantığın temel ilkeleri yer alır. Bütün mantık ve matematik önermelerin doğruluğu, hatta metafizik önermelerin doğruluğu bile, mantık ilkelerine, özellikle 'çelişmezlik ilkesine' dayanır. Bu ilke esas olarak bir önermenin, ancak onun karşısı çelişki içerir ise doğru olduğunu bildirir. Örneğin, bir şeye hem üçgen demek, hem de onun üç kenarlı olduğunu reddetmek kendisiyle çelişir. Öyleyse, 'tüm üçgenler üç kenarlıdır' önermesi bir akıl doğrusudur. Bu tarz önermelerin doğrulukları 'çözümlemeyle' bulunur. Çünkü bunlar ya zaten özdeş önermelerdir ya da çözümleme yoluyla özdeş önermelere indirgenebilen önermelerdir. 'Tüm üçgenler üç kenarlıdır' önermesi, 'üçgen \equiv üç kenarlı şekil' tanımsal eşdeğerliliği yardımı ile 'tüm üç kenarlı şekiller üç kenarlıdır' önermesine çözümlemeyle çevrilerek bir totolojiye indirgenebilir. Dolayısıyla Leibniz, Kant'ın aksine, matematiğin önermelerine temelde totoloji gözüyle bakmıştır.⁴⁴

Leibniz'e göre, doğru olarak kabul edilen metafizik önermelerin temelinde de mantığın bu ilkeleri vardır. Örneğin, metafizikte 'Tanrı, en gerçek ve en yetkin bir varlık' olarak tanımlanır. Bundan dolayı, O'nun varolması mantık bakımından zorunludur. Bunun karşısı ('Tanrı, en gerçek ve en yetkin bir varlık olamaz) iddiası ise bir çelişme oluşturur. Çünkü eğer Tanrı varolmasaydı, O'nun 'en gerçek' ve 'en yetkin' oluşundan bir şey eksilir, dolayısıyla o zaman da 'en gerçek varlık' olamazdı. Bu tarz akıl doğrula-

⁴⁴ J. Cottingham, *Rationalism*, s. 59.

rına karşılık, bir de deneyden gelen 'olgu doğruları' vardır. Zorunlu olan akıl doğrularının dayanağı 'çelişmezlik ilkesi' iken, mümkün olan olgu doğrularının dayanağı ise 'yeter-sebep ilkesi'dir. Olgu doğrularının kendilerini inkâr etmek veya olumsuzlamak herhangi bir çelişkiye yol açmaz ve onların doğrulanması deneyimden bağımsız değildir.⁴⁵

Locke, zorunlu ve ebedi doğruların doğuştan itibaren insan zihinde bulunmalarının veya basılmış olmalarının öyle pek mümkün olmadığını, çünkü çocukların ve delilerin, hatta pek çok insanın bile onların varlığından habersiz bir şekilde yaşamakta olduklarını dile getirerek doğuştancılık tezine itiraz etmişti. Locke'un bu eleştirisine Leibniz, 'ruhta mevcut olan aklın sonsuz yasalarının açık bir kitabın içindekiler gibi okumanın mümkün olmadığını'⁴⁶ ifade ederek cevap vermiştir. Meseleyle ilgili olarak ünlü felsefe tarihçisi Frederich Copleston şu yorumu yapar:

Leibniz'in zaten çocukların mantık ve matematik önermelerin bilgisiyle doğdukları yolunda bir iddiası yoktur. Aksine bu önermelerin bilgilerinin zihnin kendisi tarafından türetilmesi, başka bir ifadeyle insan zihninin bu yapıda olması anlamında bunlar doğuştandır. Zihnin yapısı ise her insanda aynıdır. Ancak bundan zihnin bir bakıma bir doğuştan fikirler ya da gerçeklikler stoku ile başladığı ya da giderek her zihnin kendisinden türetilen olan tüm gerçekliklerin belirgin bir bilgisine ulaşılacağı onucu da çıkarılmamalıdır. Aksine zihnin kendisinin böyle bir potansiyel güce sahip olduğu anlaşılmalıdır.⁴⁷

⁴⁵ Leibniz'in bilgi anlayışında akılcılık kadar, tecrübeciliğin de yeri vardır. Bu durumu Hilmi Ziya Ülken şöyle değerlendirir: 'Leibniz'e göre insanlar doğarken ilmimizin temeli olacak bir takım fikirlerle geliyorlar. Fakat bu fikirler tecrübenin uyandırdığı duyumlarla doğrulanmadıkça kullanılması imkansız olarak dış şuurda kalıyorlar.... Leibniz uzlaşmaz görünen bu iki doktrini uzlaştırma gayretleri taşımaktadır. Leibniz doğuştan fikirleri iki prensibe irca ediyor: Çelişmezlik ve yeter sebep prensipleri. Birincisi sırf mantıki ilişkilere aittir. İkincisi bir akıl ilkesi olmakla beraber olaylar arasındaki sebeplik münasebetini ve determinizmi açıklar. Bu suretle Leibniz akılcılıktan tecrübeciliğe geçişi ve bu iki doktrini uzlaştırma çabalarını daha prensiplerden itibaren ortaya koymaktadır.' Bkz., Hilmi Ziya Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 63.

⁴⁶ Leibniz, *Philosophical Essays*, trans Roger Ariew and Daniel Garber, s. 293

⁴⁷ Frederich Copleston, *Felsefe Tarihi, Kıta Ussalcılığı*, Cilt: 4, Bölüm: B, Çev: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1991, s. 228.

Leibniz için ezeli ve ebedi hakikatler zihinde tamamıyla gelişmiş olarak değil, potansiyel olarak vardır. Bir anlamda onlar saklı potansiyeller olarak zihindedirler. Filozof bu hususu daha da aydınlatmak için, insan zihnini bir heykeltıraşın sanat eseri oluşturmak için kullandığı mermer parçasına benzetir. Bu parça ona göre heykeltıraşın gönlüne göre istediği her şekli verebileceği düz bir kütle değil, ancak belirli çizgilerin olduğu ve yontmayı buna göre gerçekleştirebileceği 'damarlı' bir kütledir. Bu hususta Leibniz şunları ifade eder:

Ben aynı zamanda tamamen düz bir mermer blok, yani filozofların bir *tabula rasa* olarak adlandırdığı (şey) yerine, damarlı bir mermer blok karşılaştırmasını kullandım. Çünkü eğer ruh böyle boş levhalar gibi olsaydı, mermer bu (Herkül'ün şekli) veya diğerlerini kabul etmede tamamen kayıtsız kaldığı (olduğu) halde, Herkül'ün şeklinin mermer bir blokta olması gibi, doğrular da bizim içimizde olacaktı. Ama eğer taş diğer şekillerden ziyade Herkül'ün şeklinin sınırlarının çizildiği damarlara sahip olmuşsa, bu blok daha ziyade o şekil hususunda belirlenmiş olacaktır ve Herkül bir anlamda onun içinde doğuştan gibi olacaktır, hatta onun görünüşünü engelleyen her şeyin ortadan kaldırılması yoluyla bu damarların açığa çıkarılması ve parlatılarak belirginleştirilmesi için bazı işçilik gerekecek olsa bile. Bu bizdeki fikirler ve doğruların reel edimler (*actions*) olarak değil, doğal eğilimler, fitratlar, alışkanlıklar, ya da saklı potansiyeller (*virtualités*) olarak nasıl var olduğunu gösterir, her ne kadar bu gizli potansiyellere daima, genellikle farkına varılmaksızın, uygun fiiller ya da edimler eşlik etse de.⁴⁸

Heykeltıraşın yapacağı tek şey, mermer kütlesi üzerinde gizli olarak varolan şekli ortaya çıkartacak şekilde yontma olayını gerçekleştirmektir. Nasıl ki heykeltıraşın

⁴⁸ Leibniz, *Philosophical Essays*, trans Roger Ariew and Daniel Garber, s. 294

darbeleriyle damarlı mermer kütesinden güzel bir sanat eseri (Herkül'ün şekli) ortaya çıkıyorsa, duyuşal uyarılarla da zihnin doğuştan gelen doğal eğilimleri, alışkanlıkları ve güçleri açığa çıkar ve bu karışımından (duyum-zihin birliğinden) insanî bilgi meydana gelir.

Leibniz, Kartezyen doğuştan düşünceler doktrinini savunarak geliştirmiştir. Onun burada asıl amacı, Platon ve Descartes'in aksine, bilgide deneyimin rolünün hakkını vermektir. O bu hususta şunları ifade eder: 'Çaba ve araştırma harcamaksızın, (onun) ilan tahtasında hâkimin fermanının okunması gibi, ruhta mevcut olan aklın ebedi ve ezeli yasalarının okunabileceğini düşünmek gerçekten yanlış olacaktır; fakat azıcık bir dikkat ya da ilgi yoluyla onlar içimizde keşfedilebilir; bunun için duyular vesileler sağlar...'⁴⁹ Fakat bunun yanında Leibniz insanî bilginin oluşumunda pür deneyci bakış açısını benimsememiştir. Çünkü ona göre, deneyci bilgi anlayışının en temel kusurlardan biri, zihnin çevresini algımlarken oynadığı etkin rolün hakkının vermemesidir Filozof bilhassa deneycilerin benimsediği parolaya (daha önce duyulardan geçmeyen hiçbir şey zihinde yoktur), 'zihnin kendisi haricinde' ifadesini ekleyerek doğuştancılık kuramına yeni bir boyut kazandırmıştır. Locke' göre, zihin temelde edilgin bir alıcıdır. Oysa Leibniz için, zihin dış dünyayı algımlarken etkin bir role sahiptir. Duyusal girdilerin düzenlenmesinde ve işlenmesinde zihnin kendisinin yaptığı katkıyı göz ardı etmemek gerekir. Böylece filozof, bir taraftan deneycilerin edilgin zihin anlayışını reddederken, diğer yandan da önceden varolan zihinsel yapı, yetilerin veya potansiyellerin önemi üzerinde durmuştur.⁵⁰

5. Sonuç

Felsefe tarihinde bazı filozoflar, Descartes gibi akılcıların girişimleri konusunda ne kadar kuşkuçuyorsa, Locke tarafından öne sürülmüş olan deneyci görüş karşısında da aynı derecede eleştirel olmuşlardır. Bilhassa Leibniz'in bahsedilen fikirleri Kant'ın deneycilik ve akılcılık arasında yaptığı sentezde temel bir rol oynamıştır. Kant için, ham duyu verileri herhangi bir şeyi anlamının temeli olamaz. Çünkü en basit duyu izlenimi bile *a*

⁴⁹ Leibniz, *Philosophical Essays*, trans Roger Ariew and Daniel Garber, s. 293

⁵⁰ J. Cottingham, *Rationalism*, s. 76.

priori bir ögeyi içerir. *Zaman ve mekân*, duyarlılık ya da deneyimin *a priori* algı formlarıdır. Birer *görü* (*sezgi*) olarak bizde varolan bu formlar, duyu deneyindeki nesnelere her zaman kendileri aracılığıyla algılamakta olduğumuz gözlüktürler. Diğer bir ifadeyle, onlar bizim nesnelere ya da fenomenlere dolaysız (sezgisel) kavrayışımızın öznel koşullarıdır. Bu nedenle duyarlılık formlarının, öznenin dışında kendi başlarına herhangi bir gerçeklikleri yoktur. Nesnelere kendilerini, daha doğrusu asıllarını bilmek hiçbir şekilde mümkün değildir. Bizim, dışarıdaki nesnelere dediğimiz şeyler aslında sadece duyular yoluyla kazanılan duyular veya tasarımlarıdır ki bunların formu da uzaydır. İç duyularımızın formu ise zamandır. Bu tasarımlar yoluyla nesnenin kendisi ya da aslı hiçbir zaman bilinemez. Uzay ve zaman tasarımları, sentetik bilgilerin *a priori* olarak kendisinden çıkarılabileceği iki bilgi kaynağıdır. Kant için, insan bilgisinin iki temel kaynağı vardır: Duyarlılık ve anlık (zihin). Duyular bize nesnelere renk, sıcaklık-soğukluk, setlik-yumuşaklık, tatlılık-acılık gibi tasarımlarını edindirirler. Anlık ise bu malzemeler üzerinde düşünür. Bilgide etkin olan yön anlık iken, edilgin olan yön ise duyarlılıktır. Duyular yoluyla sağlanmış gereçler, anlığın bağlayıp birleştirici etkinliğine ihtiyaç duyarlar. Algıların karmakarışık dünyasından düzenli bir dünyanın meydana gelmesi yalnızca anlığın bu bağlayıp birleştirici formları ya da kategorileriyle mümkündür. Bilgimiz için zorunlu olan söz konusu kategoriler şunlardır: Nicelik (birlik, çokluk, tümlük); nitelik (gerçeklik, olumsuzluk, sınırlılık); bağıntı (cevher ve ilinti, neden ve etki, eyleyen ve edilgin olan); kiplik (imkân ve imkânsızlık, varolma ve varolmama, zorunluluk ve olumsuzluk).

Öyleyse, en basit durumların bile anlaşılması için, zihnin etkin gücünün devreye girmesi gerekir. Kant bu noktada Leibniz'i izleyerek, zihnin sahip olduğu belli bir yapıyla dünyayı algıladığını ya da yorumladığını ifade eder. Bu nedenle, Locke'un iddia ettiği gibi, zihnin duyular yoluyla edilgin bir şekilde izlenimler olarak çevresinin deneyimini elde ettiği fikri anlamsızdır. Zihin sahip olduğu donanımlarla, yani zaman ve mekân gibi duyarlılık formları ve anlama yetisinin kavramlarıyla (12 kategoriyle), dünyaya yaklaşır, deneyimde bulunur ve onu yorumlar. Böylelikle, rasyonel bir doğa kavrayışı mümkün hale gelir. Kant'ın bilgi için duyu verilerinin gerekliliğine vurgu yapması

önemli bir husustur. Çünkü içeriksiz bir zihnin üzerinde düşüneceği hiçbir şey yoktur. Her bilgide mutlaka algı ile sağlanmış gereçlerle birlikte, zihnin bağlayıp birleştirici etkinliği vardır. Akılcı ve deneyci konumun her ikisinin de bilgiye yaklaşımlarında doğru olan yönler de vardır, ancak bu kendi başına yetersizdirler. Bilgide etkin olan yön zihin, edilgin olan yön ise duyarlılık ise bu iki bilgi yetisi bir araya gelip birlikte çalıştıklarında doğa bilgisi mümkün olur. Kant'la birlikte artık zihin kendini objelere göre ayarlar düşüncesi yıkılarak, yerine 'salt anlama yetisi kendi formlarını objelere dikte eder' anlayışı yerleşmiştir.⁵¹

Fiziksel dünyayı kavramak için zihnin kendi kavramlarıyla donanmış olması gerekir. Ancak bu kavramlar nereden gelmektedir? Bilgi oluşturmak için onların bir çeşit zorunlu nesnel geçerliliğe sahip oldukları nasıl ispatlanabilir? *Saf Akıl Eleştirisi*'nde Kant bu soruya, anlama yetisinin tüm kavramlarının belirli temel kategorilerden türetildiğini ifade ederek cevap verir. Ünlü Kartezyen felsefesi yorumcusu J. Cottingham burada önemli bir noktaya açıklık getirir: 'Nedensellik kategorisi ve töz kategorisi gibi anlama yetisinin bu kategorileri, *a priori* kavramlardır ve bu anlamda Kantçı kategori teorisi, geleneksel akılcılığın doğuştan fikirler doktrini izliyor gibi görünebilir. Ancak bu fikirlerin tamamen duyu deneyiminden bağımsız olduğunu öne süren Kartezyen görüşün aksine, Kant onların deneyim tarafından önvarsayıldıklarını ifade eder - bu onun bilgi teorisine yapmış olduğu en orijinal ve en önemli katkıdır. Töz ve nedensellik gibi kategoriler, bizim her bakımdan dünyayı deneyimleyebilmemizin zorunlu ön koşullarıdır. Eğer dünya olduğu haliyle bize görünecekse, eğer gerçekten biz her bakımdan dünyanın herhangi bir kavrayışına ulaşacaksak, bu kavrayışlar kategorilere uymak zorundadır.'⁵² Kant'ın kategorileri söz konusu olduğunda Cottingham buradaki değerlendirmesinde bilhassa geleneksel anlamda kullanılan 'doğuştan' (*innate*) kavramını kullanmaktan kaçınır.

Leibniz, Descartes'in doğuştan düşünceler teorisini savunmuştur. Onun bu meselede ortaya koyduğu görüşler öyle pek zannedildiği kadar özgün değildir. 'Gerçek' (*virtual*) ya da 'örtük' (*implicit*) kavramının her ikisi ile beraber, doğuştan bilginin 'yaratılışsal'

⁵¹ Cottingham, *Rationalism*, ss. 85-9.

⁵² Cottingham, *Rationalism*, s. 86.

yorumu Descartes felsefesinde de zaten mevcuttur.⁵³ Leibniz'in bu konuya yapmış olduğu katkıların önemi iki açıdan değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi, her şeyden önce filozof 'zorunlu doğrular' ve 'onların durumu' meselesini çok özel canlı bir anlatımla dile getirmiştir. Bizim bu tür zorunlu doğruları idrak edebilmemizin yeterli açıklaması empirik bir teori ile mümkün müdür? Leibniz'in bu soruya vermiş olduğu cevap nettir. Tüm insanî bilgiyi yalnızca duyuşsal düşüncelerin sınıflanması, karşılaştırılması ve elde edilmesine indirgeyen empirik bir teori hiçbir şekilde bizdeki zorunlu doğruların açıklanması hususunda yeterli değildir. Dolayısıyla Leibniz, zorunlu doğruların gerçekten duyu verileri temelinde açıklanıp açıklanamayacağını sorgulayarak empirik bilgi teorilerine doğrudan meydan okumuştur. Bilindiği gibi duyuların katı ve dogmatik reddi Platon akılcılığının belki de en önemli karakteridir (*Republic* 530). Leibniz'in doğuştan düşünceler değerlendirmesine yaptığı ikinci ve belki de en önemli husus, insan için hakiki bilginin kazanılmasında duyuların kesin ve dogmatik reddini önlemeyi başarmış olmasıdır. Descartes'in bu husustaki tutumu Platon kadar kesin, katı ya da dogmatik olmasa da, o da hakiki bilginin oluşum ya da keşfinde duyuların ve hayal gücünün oynadığı rolü oldukça sınırlamıştır.⁵⁴ Çünkü Kartezyen programına göre, akıl duyulardan uzaklaştırıldığı takdirde, bizim aklımızın doğuştan ışığı hem fiziksel evrenin, hem de bizim zihinlerimizin temel yapısını açığa çıkarma hususunda bütünüyle kendi başına işler. Duyulardan uzaklaştırılmış akıl, bu yolla (kendi başına) işleyerek 'ilk felsefeyi' oluşturan başlangıç araştırmaları yanında, fiziğin temellerini de oluşturur. Hatta Leibniz daha da ileri giderek aritmetik ve geometrinin bir insanın gözleri kapalıyken bile oluşturulabileceğini iddia eder. Fakat buna, eğer bir insan herhangi bir şeyi görmemiş veya bir şeye dokunmamış ise söz konusu kişi ilgili fikirleri akla getirme hususunda başarılı olamaz şartını ekler. Dolayısıyla, duyuların uyarısı olmaksızın yalnızca pür akıl tarafından insan bilgisinin oluşturulması öyle pek mümkün görünmüyor.⁵⁵

⁵³ Descartes: (AT VIII B. 359: CSM I 304). Aynı zamanda bkz., Descartes: (AT V. 147: CB 4. A). CB şu esere işaret eder: *Descartes' Conversation with Burman*, trans. J. Cottingham (Oxford: Clarendon, 1976)

⁵⁴ Descartes: (AT VI. 64: CSM I. 144).

⁵⁵ J. Cottingham, *The Rationalists*, s. 73.

Bütün bunlardan sonra denebilir ki, aşırı apriorizm ve aşırı deneycilik arasındaki makul uzlaşma Kant'tan önce Leibniz'de çözüme ulaşmıştır. Onun değerlendirmelerinde örtük (*implicit*) ya da gerçek (*virtual*) bilgi kavramı önemli bir husus olarak karşımıza çıkıyor. Örneğin ona göre, herkes bir yalancının kendi kendisiyle çeliştiğinin farkına varabilir. Yalancı onu açıkça ifade edemese de, bu durum onun 'çelişmezlik ilkesi'nin örtük ya da gerçek bilgisine sahip olduğunu gösterir. Leibniz aynı zamanda, kökleri Aristoteles'e kadar uzanan, 'fiili' (*actual*) ve doğal temayül veya yaratılışa bağlı (*dispositional*) bilgi arasındaki çelişkiyi açıkça ortaya koyar. Genç bir çocuk, örneğin bir karenin özelliklerinin gerçek algısına sahip olmayabilir. Fakat yeterli duyuşsal uyarılar sağlandığı sürece, gün ışığına çıkarılan bir çeşit kavrayış, aklın kesin doğruları kendi derinliklerinden kazanmak için (pasif olduğu kadar etkin de olabilen) bir yapı ya da yaratılışa sahip olduğunu gösterir. Özellikle burada düşünür, akli kesin ve zorunlu doğruları idrak etme *yaratılışına* sahip bir yeti olarak düşünmüştür. Duyumculara göre ise akıl, yalnızca söz konusu doğruları *öğrenme* kapasitesine sahip bir yetidir. Burada öyle görünüyor ki, Leibniz'in iddiası duyumcularinkinden daha güçlü bir iddiadır. Leibniz'in burada işaret ettiği asıl husus, Locke'un aksine, aklın yalnızca pasif bir şekilde duyuşsal verileri alan ve daha sonra bunun bir sonucu olarak kesin doğruları öğrenen bir yeti olmadığıdır. Daha ziyade akıl bilgiyi adeta kesin bir şekilde yorumlamak için programlanmıştır.⁵⁶ Akıl matematiksel ve mantıksal doğruların nasıl ezeli ve hatasız oluşunu tanımak için programlanmıştır. İnsan evrensel bir doğrunun örneklerini deneyimleyebilir. Ancak insan akıl yoluyla onun zorunlu olduğunu bilmeksizin, tümevarımsal olarak onun öyle olduğunu hiçbir surette bilemeyecektir.

Abstract: René Descartes, John Locke and Gottfried Wilhelm Leibniz on Innate Ideas.

In Descartes' Third Meditation, the meditator makes an inventory of the ideas he discovers within him, and observes that some appear to be 'innate', some 'adventitious', and some 'fictitious'. In his critique of the innateness doctrine, Locke was to urge the

⁵⁶ J. Cottingham, *The Rationalists*, s. 72

objection that many people like idiots and children seem quite unaware of the relevant truths; yet 'to imprint anything on the Mind without the Mind's perceiving it', he stated, 'seems to me hardly intelligible'. Leibniz expresses his view of innateness by claiming that the ideas and truths are innate in us as 'inclinations, dispositions, tendencies or virtualities'. What are the meanings of these statements? The purpose of this article as a whole is to examine from the viewpoint of the analytic history philosophy the doctrine of innateness in the philosophies of Descartes, Locke, and Leibniz. Moreover, the aim of this study will be to expose the particular value of Leibniz's contribution to this topic.

Key Words: Doctrine of innateness, innate ideas, adventitious ideas, fictitious ideas, *tabula rasa*, necessary truths, veined marble, dispositions, Descartes, Locke, Leibniz.

KAYNAKÇA

Kısaltmalar:

'CB': *Descartes' Conversation with Burman*, (tr.) J. Cottingham (Oxford: Clarendon, 1976).

'CSM': *The Philosophical Writings of Descartes*, (ed. and tr.), John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch, cilt I ve II (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

'CSMK': *The Philosophical Writings of Descartes, The Correspondence*, (ed. and tr.), John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch and Anthony Kenny, cilt III (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

Bennett, J., *Locke, Berkeley, Hume* (Oxford: Oxford University Press, 1971).

Broad, C. D., *Leibniz, An Introduction* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).

Butler, R. J., *Cartesian Studies* (Oxford: Blackwell, 1972).

Cevizci, Ahmet, *Onyedinci Yüzyıl Felsefe Tarihi* (Bursa: Asa Kitabevi, 2001).

Copleston, Frederick, *Felsefe Tarihi, Kıta Ussalcılığı*, Cilt: 4, Bölüm: B, Çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 1991).

Cottingham, John, *The Rationalists* (Oxford: Oxford University Press, 1988).

Descartes, *Philosophical Letters*, çev. A. Kenny (Oxford: OUP, 1970).

<http://www.earlymoderntexts.com/pdf/leibne.pdf>

<http://www.earlymoderntexts.com/pdf/leibne2.pdf>

<http://www.scribd.com/doc/4214369/A-Treatise-of-Human-Nature>

Hume, David, *Treatise of Human Nature*, ed. L. A. Selby-Bigge (2nd edn. Revised P. H. Nidditch, Oxford: Oxford University Pres, 1978).

Lee, H. P. D., *Plato's Republic* (Harmondsworth: Penguin, 1955). *Davlet*'in diğer bir çevirisi: F. M. Cornford (Oxford: Oxford University Pres, 1941).

Leibniz, *Philosophical Essays*, tr. Roger Ariew and Daniel Garber, (Indianapolis: Hackett, 1989).

Locke, John, *Essay Concerning Human Understanding* (1690), tr. P. M. Hidditch (Oxford: Clarendon, 1975).

Locke, John, *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (İstanbul: Ara Yayınları, 1992).

Lucas, P. & Grint, L., *Leibniz, Discourse on Metaphysics* (Manchester: MUP, 1952).

Parkinson, G. H. R., *Leibniz: Philosophical Writings* (London: 1973).

Priest, Stephen, *Theories of the Mind*, (London: Penguin Books, 1991).

Rescher, M., *The Philosophy of Leibniz* (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1967).

Russell, B., *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz* (Cambridge: CUP, 1900; Allen&Unvin,1937).

Sesonske, A & Fleming, N., *Plato's Meno* (Belmont: Wadsworth, 1965).

Tredennick, H. (çev) *Plato, The last Days of Socrates* (Harmondsworth: Penguin, rev. 1969. Bu cilt *Euthyphro*, *Apology*, *Crito* ve *Phaedo*'yu içerir.

Ülken, Hilmi Ziya, *Genel Felsefe Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972).

Williams, B., *Descartes, The Project of Pure Inquiry* (Harmondsworth: Penguin, 1978).

Wilson, M., *Descartes* (London: Routledge, 1980).

Yolton, J. W., *John Locke and the Way of Ideas* (Oxford: Clarendon, 1968).